

YORMAT TOJIYEV NAZDIDA SINONIM AFFIKSLAR

Azizbek Mamatqulov

Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Yormat Tojiyev nazdida sinonim affikslar masalasi tarixiy va ilmiy ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, affikslar, Yormat Tojiyev, o'zbek tili.

KIRISH

Tilshunoslikda, dastlab, affikslar yuzasidan X asrgacha umumiy fikrlar-mulohazalar mavjud bo'lgan bo'lsa, XI asrdan e'tiboran esa turkiy tillar kesimida o'rganila boshlandi. Yildan yilga tahliliy xulosalarning oydinlashib borishi XX asrning 70-yillaridan kelib o'zbek tilshunosligida qo'shimchalarning ma'nodoshlik masalasi asosiy o'rinni egallay boshlaganligi sezilib turardi.

Affikslarning uslubiy bo'yoqdorlik masalasi, ularning sinonimik qatordan joy olishi hamda darajalanish kabi alohida belgilarini tadqiq qilish borasidagi misilsiz ishlarni o'zbek tilshunosligining jonkuyari professor Yormat Tojiyev ilmiy faoliyatida kuzatishimiz mumkin. Affiksial sinonimiya haqida gap ketganda, albatta, turkiy tillardagi dastlabki ko'rinishga ega bo'lgan qo'shimchalar qatoriga, asl hamda fors-tojikcha o'zlashma affikslar munosabatini ham jiddiy o'ganish taqazo etishni talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bu xususida olim 1991-yil "O'zbek tilida affikslar sinonimiyasi" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida batafsil to'xtab o'tgan. Professor Yormat Tojiyevgacha olib borilgan tadqiqotlarda sinonimik affikslarning, asosan, shaxs otlari va sifat yasovchi affikslar doirasida o'rganilganligi kuzatilgan. Olim bu boradagi ishlarga fe'l yasovchi va fe'l formalari hosil qiluvchi affikslarning o'zaro sinonimik munosabati, jumladan, ularning semantik-stilistik xususiyatlarini tahlil qilib o'tadi. U o'z ilmiy izlanishlarida sinonimik qatorga kiruvchi affikslarning ayrim hollarda ma'no jihatdan farqlanishi ko'rsatib turuvchi jihatlari va sinonimik munosabatga kirisha olmasligini belgilab beradigan holatlarini ta'kidlab o'tadi.

Yormat Tojiyev fe'l yasovchi affikslarni tadqiq qilar ekan, jumladan, *-la* affiksining fe'l yasashda unumliligini e'tirof etish bilan birga uning juda ko'p qo'shimchalar: *-ka, -ar, -ur, -sa, -si* va

hakazo affikslar bilan sinonimik munosabatga kirishini aytadi. Masalan, iska, o'ngar, suvsa, alahsa Ayni chog'da, ularda mavjud bo'lgan stilistik ottenkalarga e'tibor qaratadi. Shu bilan birgalikda davr o'tishi bilan so'zlarda bo'ladigan fonetik jarayonlarni tahlil qilib o'tadi va so'zlardagi o'zgarishlarni hisobga oladi.

Olimning keyingi izlanishlaridan biri fe'l darajalari yasovchi affikslar sinonimiyasi yuzasidan fikr yuritar ekan, majhul, ortirma, birgalik, o'zlik darajalarini ifodalovchi affikslarning o'ziga xos xususiyatlari haqida to'xtalib o'tadi hamda nutqda ularning sinonimik munosabatga alohida to'xtaladi. Xususan, majhul va o'zlik nisbatlari haqida fikr yuritar ekan, ular o'rtasidagi farq sub'ekt va obyektning aloqasiga bog'liq deydi. Shu bilan birgalikda tarixan o'zlik nisbati hosil qiluvchi -ik, -man kabi qo'shimchalarning ma'nodoshligiga ham to'xtalib o'tadi.

Sifatdosh yasovchi affikslar sinonimiyasi haqida so'z yuritar ekan, olim sifatdaosh yasovchi qo'shimchalarning tilimiz tarkibida ko'p ekanligini, ularning tadrijiy taraqqiyoti to'g'risida ham tahliliy ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Hozirgi o'zbek tilida uchraydigan -gusi, -gisi, -kusi, -asi, -mas, -ag'on kabi kamunum qo'shimchalariga alohida to'xtalib o'tadi.

Bundan tashqari, sifatdosh yasovchi affikslarning sinonimik munosabatini belgilashda, sifatdoshning aniqlovchilik belgisini o'zbek tili qonuniyatlariga mos ravishda asos qilib oladi. Olim o'zbek tilshunosligida grammatik kategoriyalar tasnifi jihatida hozirgi o'zbek tilidagi ravishdosh yasovchi affikslarni ham qiyosiy jihatdan o'rganib, bu xoslangan shaklning o'zaro sinonimik munosabat hosil qilishini qayd etadi. -sh, -ish harakat nomi yasovchi affikslari keladigan bo'lsak, -gani affiksli kabi birikma hosil qilganda, bunday jarayon nutqda sinonimik holatga kelishini aytib o'tadi.

Yuqoridagi fikrlarni asos qilib oladigan bo'lsak, harakat nomi yasovchi affikslar tilimizning tadrijiy taraqqiyoti davrlarida turlicha bo'lishidan tashqari, ularning iste'mol doirasi ham davr nuqtai nazaridan tofovutlanadi. Agar eski o'zbek adabiy tilida -moq, -mak affikslarining iste'mol doirasi keng bo'lgan bo'lishi o'sha davr nutq iste'moli nuqtai nazaridan yondashilgan bo'lsa, -sh, -ish va -v, -uv affikslarining so'zlar tarkibida kelishi jihatidan qo'llanishi doirasi nisbatan keyinroqqa to'g'ri keladi. Olim bu guruhdagi affikslarning sinonimik munosabatiga to'xtalganda, ularning uslubiy farqini hisobga oladi. Masalan, ko'maklashuv-ko'maklashish, erishish-erishuv. Agar hozirgi o'zbek adabiy tiliga e'tibor beradigan bo'lsak, hozirda -sh, -ish boshqa affikslarga qaraganda ko'p iste'molda. Bu misol sifatida, janr nuqtai nazaridan tahlil qilinadigan -moq, -mak affikslari hozir she'riyatda saqlanib qolganligiga guvoh bo'lamiz. Biroq ular tabiiyki, sinonimik munosabat kasb etishi

tilshunoslikda aks etib turadi. Ayni chog‘da ularning har biri nutqiy jozibani ko‘rkamlashtirishda ro‘l o‘ynashi o‘zbek tilining serqirraligidan dalolat beradi.

Olimning so‘z turkumlaridagi yasovchilik xususiyatlariga ham to‘xtalganligiga ham guvoh bo‘lishimiz mumkin. Jumladan, sifat yasovchi affikslar haqida bildirgan fikrlari ham alohida ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Xususan, -li va -ser affikslarining o‘zaro ma‘no jihatdan teng kelishi va ayrim jihatlarda sinonimik munosabatda bo‘la olmasligi haqida fikr yuritar ekan, olim -li affiksi o‘zakdan anglashilgan obyektga me‘yordan ortiq darajaga ega ekanlik ma‘nosini ifodalab kelganda -ser affiksi bilan sinonimik munosabat hosil qilishini isbotlashga harakat qilgan. Chunki -ser affiksi bilamizki, o‘zbek tiliga tojik tilidan o‘zlashgan bo‘lib, obyektning miqdoriy jihatdan ortiqligini bildirib keladi.

Olimning yillar davomida to‘plagan ilmiy xulosalari asosida quyidagicha fikr bildirib o‘tadi: “-li va ser- affikslari o‘zbek tilida hamma vaqt ham o‘zaro sinonimik munosabat hosil qilavermaydi: Buni bir nechta misollar orqali asoslash mumkin. Masalan, *G‘ijduvon uzumlari, tukli, sersuv shaftolilari taxlanib yotardilar (I.Jo‘rayev). Sertuk qo‘llarini ko‘kragiga chalkashtirib bir-ikki minut indamadi (Oybek).* Keltirilgan misollardagi *tukli* va *sertuk* so‘zlarida -li va ser- o‘zaro sinonim emas. Chunki *tukli* so‘zi tarkibidagi -li affiksi predmetning o‘zakdan anglashilgan obyektga ega ekanligini ifodalaydi, *sertuk* so‘zi tarkibidagi ser- affiksi o‘zakdan anglashilgan obyektga me‘yordan ortiq darajada egalikni ifodalab kelgan”, deb ilmiy asoslashga harakat qilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda olim -li va ser- qo‘shimchalari haqidagi fikrini davom ettirib, -li qoshimchasi ot turkumiga oid ayrim so‘zlarga qo‘shilganda ser- affiksi bilan sinonimik munosabat hosil qilishi ilmiy manbalar asosida tahlil etilgan. Bunga misol sifatida *daromadli, g‘ayratli savlatli, shijoatli* so‘zlarini keltiradi va aytadiki, -li va ser- affikslarining sinonimik munosabatga kirishida hamda shu affikslar vositasida yasalgan so‘zning birikib kelgan aniqlanmishi hal qiluvchi ro‘lni o‘ynaydi, deb fikr yurita oladi.

REFERENCES

1. “O‘zbek tilida affiksial sinonimiya”-T., 1991.Yormat Tojiyev.
2. “Til ilmiga sadoqat”-T., 2010.Yormat Tojiyev.
3. “O‘zbek tili morfemikasi”-T.,1992.Yormat Tojiyev.

